

BORSKE BELEŽNICE

ALEKSANDAR ZOGRAF

MIKLOŠ RADNOTI

ZORAN PAUNOVIĆ

Bor, 2019.

Narodna biblioteka Bor

BORSKE BELEŽNICE

Aleksandar Zograf, Mikloš Radnoti, Zoran Paunović



Borsku beležnicu Mikloša Radnotija sa mađarskog jezika preveo je Danilo Kiš. Zahvaljujemo se Mirjani Miočinović na ustupljenim autorskim pravima za Kišov prevod *Borske beležnice*.

Izdavač: Narodna biblioteka Bor

Za izdavača: Vesna Tešović

Urednik: Dragan Stojmenović

Lektura: Violeta Stojmenović

Priprema za štampu: Grra Pepelnik

Štampa: TERCIJA, Bor

Bor, 2019.

ALEKSANDAR ŽOGRAF
MIKLOŠ RADNOTI
ZORAN PAUNOVIĆ

BORSKE BELEŽNICE

ALEKSANDAR ŽOGRAF

O BORSKOJ BELEŽNICI

O BORSKOJ BELEŽNICI

ALEKSANDAR ZOGRAF.

OKOLINA GRADA BORA, U ISTOČNOJ SRBIJI, OD PRAISTORIJSKIH VREMENA JE BILA POVEZANA SA EKSPLOATACIJOM RUDE BAKRA.



(NEOLITSKI ŽRTVENIK ILI RUDARSKA LAMPICA SA PRAISTORIJSKOG RUDNIKA RUDNA GLAVA)

POČEV OD 1904, FRANCUSKA KOMPA NIJA JE KRENULA SA MASOVNOM EKSPLOATACIJOM BAKRA, IZGRADIVSI KOMPLEKS RUDNIŠKIH POSTROJENJA U BORU. OVAJ, NEKADA RURALNI KRAJ, TAKO JE PRIVUKAO RADNU SNAGU NE SAMO IZ REGIONA, VEĆ I IZ RAZNIH KRAJEVA EVROPE.



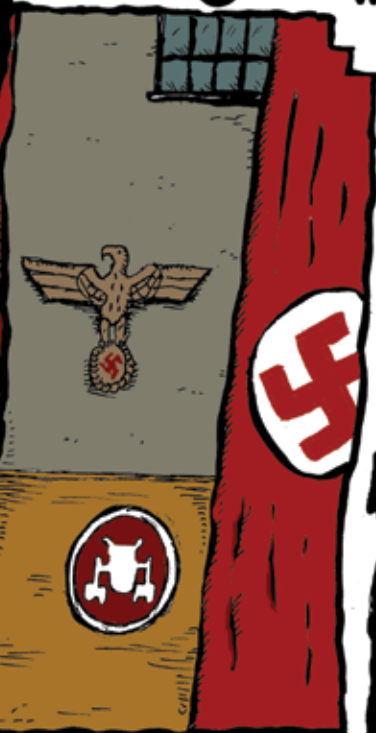
KADA JE 1940. GODINE NACISTIČKA NEMAČKA ZAUZELA PARIZ, UBRZO JE NACIONALIZOVALA I PREUZELA I BORSKI RUDNIK, S OBZIROM DA JE BAKAR BIO NEOPHODAN ZA VOJNU INDUSTRIJU...



NAKON OKUPACIJE
 JUGOSLAVIJE, 1941.
 GODINE, U BORU I
 OKOLINI JE
 IZGRADENO
 ČETREŠETAK
 RADNIH LOGORA,
 KOJI SU BILI
 POPUNJAVANI
 HILJADAMA
 RATNIH
 ZAROBLJENIKA
 IZ ITALIJE,
 GRČKE,
 POLJSKE I
 DRUGIH EVROP-
 SKIH ZEMALJA.
 TOKOM RATNIH
 GODINA, PROIZ-
 VODNJA BAKRA
 JE TU DOSTIZALA
 I DO JEDNE
 ČETVRTINE
 UKUPNIH
 NEMACKIH
 POTREBA.



VELIKI BROJ PRINUDNIH
 RADNIKA DOPREMAN JE IZ
 SAME SRBIJE, ALI SU ONI
 ČESTO BEZALI U ŠUME ILI SE
 PRIDRUŽIVALI PARTIZANIMA.
 POČEV OD 1943. GODINE, IZ
 MAĐARSKJE JE U BOR
 POSLATO 6000 LJUDI,
 VEĆINOM MAĐARSKIH
 JEVIJEVA, UZ MANJI
 BROJ PRIPADNIKA
 VERSKIH GRUPACIJA
 KOJE ODBIJAJU
 UPOTREBU ORUŽJA,
 POPUT JEHOVINIH
 SVEDOKA.



MEĐU JEVIJEVSKIM ZAROB-
 LJENICIMA BIO JE I
 MIKLOŠ RADNOTI
 (RADNÓTI MIKLÓS), PESNIK
 IZ BUDIMPEŠTE ...



PRE NEGO ŠTO JE INTERNIRAN U BORSKI RUDNIK, MIKLOŠ RADNOTI JE BIO AKTIVAN KAO PESNIK MODERNOG IZRAZA I KNJIŽEVNI PREVODILAC...
ROĐEN U JEVREJSKOJ PORODICI KAO MIKLOŠ GLATER (GLATTER MIKLÓS), NA SAMOM POČETKU NJEGOV ŽIVOT JE BIO OZNAČEN TRAGEDIJOM - NJEGOVA MAJKA UMIRE NA PORODAJU, KAO I BRAT BLIZANAC. U SVOJEOJ DVANAESTOJ GODINI GUBI I OCA, TAKO DA ODRASTA UZ UJAKA, KOJI JE BIO SUVLASNIK KOMPANIJE KOJA SE BAVILA PRODAJOM TEKSTILA...

RADNOTI JE POČEO VRLO RANO DA OBJAVLJUJE POEZIJU, A KAO STUDENT SE PRIKLJUČIO LITERARNOM KRUGU OKO ALFREDA RAINHOLDA (REINHOLD ALFRÉD), U KASNIJEM ŽIVOTU U ENGLESKOJ POZNAT KAO ALFRED RAYNOLDS. RAINHOLD JE LEVIČARSKE IDEJE SPAJAO SA HRISĆANSTVOM I HINDUISTIČKIM MISTICIZMOM, ŠTO JE IMALO VELIKOG UTICAJA NA RADNOTIJA...



U JEDNOM PISMU, PESNIK OBJAŠNJAVA: "NIKADA NISAM PORICAO SVOJE JEVREJSKO POREKLO, MEĐUTIM SMATRAM DA SU RASA I KRVNO POREKLO NEVAŽNI, I DA NE ODREĐUJU MOJ INTELJEKTUALNI, DUHOVNI I POETSKI IDENTITET." GODINE 1943, ZAJEDNO SA SUPRUGOM, PREŠAO JE U KATOLIČANSTVO, ALI NOVI RASNI ZAKONI U MAĐARSKOJ TOG VREMENA (KOJA JE BILA SAVEZNIK NACISTIČKE NEMAČKE) NISU MU ZBOG TOGA OMOGUĆAVALI PRIVILEGOVAN POLOŽAJ U ODNOSU NA DRUGE GRADANE JEVREJSKOG POREKLA, PRIMORAVANE NA PRISILNI RAD...



U SREĆNIJA VREMENA, GODINE 1933, ZAJEDNO SA
BUDUĆOM SUPRUGOM FANI ĐARMATI (GYARMATI
FANNI), BRODOM JUGOSLAVIJA OTISNUO SE
NA KRSTARENJE JADRANOM, POSETIVŠI
CRNU GORU I DALMACIJU...

NA TOM PUTU NASTALA JE I PESMA CRNOGORSKA
ELEGIJA, U KOJOJ GOVORI O SUSRETU SA PEROM
KAPETANOVIĆEM, GORŠTAKOM I RIBAREM, ČIJI
JEDNOSTAVAN I TEŽAK ŽIVOT PESNIK UPOREĐUJE
SA VLASTITIM ISKUSTVOM. OTVORENOST PREMA
RAZLIČITIM SREDINAMA I KULTURAMA, ODSLIKAVALA
JE ŠIRINU RADNOTIJEVIH POGLEDA.



IRONIJOM SUBBINE,
PESNIK ĆE NA BALKAN
JOŠ JEDNOM POSPETI
1944. GODINE, ALI KAO
PRISILNI RADNIK U
BORSKIM RUDNICIMA.
UMESTO JEVREJSKE
ZVEZDE, NOSIO JE
BELU TRAKU,
OZNAKU DA JE
HRISĆANIN...



MIKLOŠ RADNOTI JE, ZAJEDNO SA DRUGIM JEVREJSKIM PRISILNIM RADNICIMA, U BORSKE RADNE LOGORE DOSPEO ZAHVALJUJUĆI DOGOVORU IZMEĐU NEMAČKE ORGANIZACIJE TODT I MAĐARSKE VLADE. U LOGORIMA SU NADZOR VRŠILI MAĐARSKI VOJNICI, DOK SU RADOVIMA RUKOVODILI PRIPADNICI ORGANIZACIJE TODT... LOGORI SU DOBILI NAZIVE PREMA GRADOVIMA U SASTAVU TREĆEG RAJHA: BERLIN, WIEN, BRÜNN, INSBROCK, ITD.



VEĆINA POSLOVA TICALA SE IZGRADNJE ŽELEZNICE, PUTEVA I INFRASTRUKTURE, KOJI SU TREBALO DA OBEZBEDE EFIKASNJI TRANSPORT RUDNOG BOGATSTVA...

NAJVEĆI LOGOR, U KOJEM SU VLADALI NAJTEŽI USLOVI, I KOJI JE SLUŽIO I KAO PRIHVATNI, BIO JE BERLIN. SVEDOCI OPISUJU MOMENTAT PRISTIZANJA U LOGOR: "BRZO SU SE OKUPILI LOGORAŠI KOJI SU TU RANIJE PRISPILI - JU GOSLOVENI, GRČI, ITALIJANI. USRED LETA Telo IM JE BILo PREKRIVENO PRIJAVIM RITAMA, KOJE SU SKRIVALE GNOJNE RANE."

NAKON OKUPACIJE MAĐARSKE OD STRANE NACISTIČKE NEMAČKE, JUNA 1944, SVI LOGORAŠI SU MORALI DA PREDAJU SVOJE CIPELE U MAGACINE NA ČUVANJE, A DOBILI SU DRVENE KLIMPE ILI SANDALE, TO JE OTEŽAVALO I INAČE NAPORAN RAD OD 10 ILI 12 SATI; NEKI SU ZA NOGE VEZIVALI OBIČNO PARČE DASKE, ILI HODALI BOSI...



PLAŠEĆI SE DA NE BUDU PRESELJENI NA FRONT, PRI-
PADNICI ORGANIZACIJE TODT ČESTO SU ODLAZILI
MEĐU PRINUDNE RADNIKE DA BI IH POŽURIVALI,
NEMILOSRDNO IH PREBIJAJUĆI I IZLAŽUĆI
SIKANIRANJU SVAKE VRSTE...



ISTA ORGANIZACIJA SE BAVILA I DISTRIBUCIJOM
HRANE - OFICIRI I ČUVA RI SU DOBIJALI POSEBNO
PRIPREMLJENU HRANU, A SVE NEPOJEDENO JE
BACANO PSIMA, DOK SU LOGORAŠI DOBIJALI
OSKUDNO PRIPREMLJENE ČORBE OD BAJATOG
POVRĆA, BEZ IKAKVOG ZAČINA. ZBOG OSKUDNE
ISHRANE, PRI USLOVIMA NAPORNOG RADA, LJUDI
SU OBOLJEVALI I UMIRALI...



MIKLOŠ RADNOTI JE
BIO RASPOREĐEN U
LOGOR HEIDENAU,
KOJI JE BIO PRILIKO
UDALJEN OD KOMANDE.
ZAHVALJUJUĆI LOKALNOM
ZAPOVEDNIKU ANTALU
SALU, POREKLOM IZ
BUDIMPESTE, U HEIDE-
NAU SU VLADALI
USLOVI NEŠTO PODNOŠ-
LJIVIJI OD OSTALIH
LOGORA. RADNOTI JE
TU, NAKON RMA,
ČITAO SVOJU POEZIJU,
A NEDELJOM BI OKUP-
LJAO MANJU GRUPU
KOJOJ JE DRŽAO
PREDAVANJA IZ
KNJIŽEVNOSTI, SVE U
NASTOJANJU DA
SMISLOM ISPUNI BIV-
STVOVANJE POD TAKO
TEŠKIM OKOLNOSTIMA...



U BORSKIM RADNIM
LOGORIMA BILO JE
PREDSTAVNIKA RAZ-
LIČITIH ZANIMANJA.
MEĐU INTERNIRANIM
MAĐARSKIM JEKREJIMA
ZATEKAO SE I
ALBERT ČILAG
(CSILLAG ALBERT),
CRTAČ I ILUSTRATOR,
VEOMA ZAPAŽEN
IAKO MU JE BILO
TEK 26 GODINA...



ČILAG JE BIO
POŠTEĐEN NAJGORIH
POSLOVA ZATO ŠTO
JE BIO ANGAŽOVAN
KAO CRTAČ KOJI JE
UKRAŠAVAO OFICIRSKE
ODAJE, SVE DOK NIJE
PRESRETNUTO TAJNO
POSILATO PISMO U
KOJEM JE NACRTAO
KARIKATURU ZLOGLASNOG
POTPUKOVNIKA EDE
MARANJIA
(MARANYI EDE).
MARANJI LIČNO JE
NAREĐIO DA ČILAG
BUDE KAZNEN
DESETDNEVNIM
OSMOČASOVNIM
VEŠANJEM ZA
RUKE. BIO JE TO
JEDAN OD
NAJTEŽIH VIDOVA
KAZNJAVANJA
PRIMENJIVANIH U
LOGORIMA;
NAKON NEKOLIKO
DANA ČILAG JE
GOTOVO IZGUBIO
RAZUM, DA BI
KASNIJE BIO
STRELJAN POD
NEDOVOLJNO
RASVETLJENIM
OKOLNOSTIMA



UPRKOS ŠTO SU BILI
RAZASUTI PO UDALJE-
NIM LOGORIMA,
LOGORAŠI SU
USPEVALI DA
MEĐUSOBNO
RAZMENJUJU
INFORMACIJE O
SITUACIJI NA
FRONTOVIMA. JEDAN
OD IZVORA BILI SU
VOZAČI KOJI SU
KAMIONIMA ISLI U
NABANKE U ZAJE-
ČAR, ONI SU
USPEVALI DA, U
SARADNJI SA
LOKALCIMA, U
JEDNOJ GOSTIO-
NICI TAJNO
SLUŠAJU EMISIJE
RADIO LONDONA I
MOSKVE NA
MAĐARSKOM JEZIKU...



U NEKIM OD LOGORA JE BILA USPOSTAVLJENA
VEZA SA PARTIZANIMA KOJI SU SE KRILI U
OKOLNIM ŠUMAMA. U ZAMENU ZA HRANU,
LOGORAŠI SU IM DOSTAVLJALI FALSIFIKOVANA
DOKUMENTA, ČAK I EKSPLOZIV SA GRADILISTA
...

LOGORI KAO HEIDENAU, 30 KILOMETARA OD
BORA, BILI SU U SLABO NASTANJENOM POD-
RUČJU, ALI SE PRETPOSTAVLJA DA JE RADNOTI
NEKAKO USPEO DA OD SELJAKA NABAVI NOTES
SA ĆIRILIČNOM OZNAKOM AVALA 5, U KOJI
JE POČEO DA ZAPISUJE PESME...



TOKOM POSLEDNJIH NEDELJA AVGUSTA 1944, STIGLA JE VEST DA PARTIZANI NAPREDUJU KA OBLASTI BORSKIH RADNIH LOGORA. UBRZO JE LOGORASIMA NAREĐENO DA SE SPREME ZA NAPUSTANJE LOKACIJA NA KOJIMA SU BORAVILI. VRACENA IM JE CIVILNA ODEGA I OBUKA, ALI JE RADOST BILA POMUČENA STRAHOM DA ĆE ČUVARI BESISKALITI NA PRISILNIM RADNICIMA... MIKLOŠ RADNOTI JE U TIM MOMENTIMA STREPNJE ZAPISIVAO STIHOVE U SVOJU BELEŽNICU...



29. ILI 30. AVGUSTA, ZATOČENICI LOGORA HEIDENAU BIVAJU PRIVREMENO PRESELJENI U LOGOR BRÜNN. TU IH JE DOČEKAO PRIZOR DVANAESTORICE LOGORASA NA SPRAVAMA ZA MUČENJE. SVI RADOVI SU VEĆ BILI OBUSTAVLJENI, ALI SU NERVOZNI ČUVARI IZMIŠLJALI BESMISLENE POSLOVE KAO ŠTO JE PREMESTANJE GOMILE CIGALA. ZA SVAKU SLUČAJNO OŠTEĆENU CIGLU SLEDILA JE KAZNA BATINJEM...



OKO 6000 MADARSKIH JEVIJEJA BILO JE PODELJENO U DVE GRUPE, PREDVIĐENE ZA IZMESTANJE U LOGORE U NEMAČKOJ. PRVA GRUPA, U KOJOJ JE BIO RADNOTI, SREDINOM SEPTEMBRA JE KRENULA NA USILJENI MARS KROZ TERITORIJE KOJE SU TADA JOS BILE POD NEMAČKOM I MADARSKOM KONTROLOM. ZA PREČENO IM JE DA ĆE SVAKO ZAOSTAJANJE U KOLONI BITI KAZNJENO STRELJANJEM...



STRAZARI SU SE KRETALI NA POČETKU I
KRAJU KOLONJE, KOJA SE PROTEZALA
ČITAV KILOMETAR. PRISILNI RADNICI SU,
PORED OPREME SVOJIH STRAZARA, NAIZ-
MENCE U GVOZDENIM KOLICIMA GURALI
PAKOVANJA KONZERVE ZA VLASTITU
ISHRANU...



POŠTO SU KONZERVE BILE POTROŠENE ZA SAMO PAR
DANA, USLEDILA JE GLAD. VEĆ NA POČETKU JE
PRIMEĆEN LOGORAŠ KAKO SA NIVE UZIMA KUKURUZ,
NAKON ČEGA GA JE JEDAN OD OFICIRA JEDNOSTAV-
NO USTRELIO...



DRUGA GRUPA,
KOJA JE U BORU
ČEKALA NA
POKRET ČITAVIH
DESET DANA, BILA
JE POD PSIHOLŠKIM
PRITISKOM, ZATO ŠTO
SE PROŠIRIO GLAS DA
ČE IH STRAZARI
MITRALJIRATI. TEŠKO JE
PRIMIŠENO I MUČENJE JEDNOG
LOGORAŠA, KOJI JE JEDVA PREŽI-
VEO BACANJE U KLOZETSKU RUPU...
MEĐUTIM, ČITAVA GRUPA JE,
BRZO NAKON ŠTO JE NAREĐEN
POKRET, BILA OSLOBOĐENA OD
STRANE PARTIZANA, TAKO DA
JE VEĆINA PREŽIVELA...



GRUPA PRINUDNIH RADNIKA
U KOJOJ SE NALAZIO RADNOTI
JE BILA PRISILJENA DA HRANU SAKUPLJA
USPUT, NA ĐUBRIŠTIMA, ILI JE DOBIZAJA
(KRISOM) OD SRPSKIH SELJAKA...
NAKON NEKOLIKO DANA, KOLONA JE
STIGLA DO BEOGRADA, ALI SU IH
OD PANČEVA KONTROLISALI PRIPADNICI
NEMAČKIH SS TRUPA, KOJI SU
ZAVELI JOŠ STROŽI REŽIM...



IZGLADNELI TOKOM DUGOG
MARŠA I PRISILJENI DA
SPAVAJU NA OTVORENOM,
LOGORAŠI SU, NEMOĆNI DA
GURAJU KOLICA, POLAKO
IZBACIVALI ČEBAD,
ČIME JE NOĆENJE BIVALO
JOŠ TEŽE...



PRINUDNI RADNICI SU SVE
VIŠE BILI NA TERETU NEMAČ-
KIM TRUPAMA KOJE SU POKU-
ŠAVALE DA SE IZVUKU IZ
SRBIJE. U CRVENKI SU, TOKOM
SVEGA NEKOLIKO SATI, SS
JEDINICE STRELJALE BLIZU 1000
LOGORAŠA... PET ILI ŠEST
RANJENIH JE NAREĐNOG
JUTRA USPELO DA SE
IZVUČE ISPOD HRPE LEŠEVA
I DA PREŽIVI SAKRIVŠI
SE KOD SELJAKA...



RADNOTIJEVA GRUPE JE NASTAVILA
MARŠ PRE NEGO ŠTO SE POKOLJ
U CRVENKI DESIO, ALI SU NADOMAK
SIVCA BILI PRESRETNUTI OD GRUPE
NEMAČKIH VOJNIKA KOJI SU OTIMALI
PRSTENJE I PREOSTALE VREDNOSTI OD
LOGORASA. MUZIČAR MIKLOŠ LORSI
(LORSI MIKLOŠ) NIJE ŽELEO DA SE
ODVOZI OD VIOLINE KOJU JE VEZAO
ZA LEDA, NAKON ČEGA JE U NJEGA
PUCAO VOJNIK... RADNOTI JE SA JOŠ
JEDNIM LOGORAŠEM PRIDRŽAO
LORSIJA, KADA JE USLEDIO PUCANJ
U GLAVU. RADNOTI ĆE KASNIJE
TOKOM PUTA NAPISATI PESMU
PODSTAKNUT OVIM STRAŠNIM
DOGAĐAJEM, ISPISANU NA ETKETI
OD MEDICINSKOG SREDSTVA, KOJA
JE BILA UMETNUTA U BELEZNICU
IZ BORA...



NAKON PRELASKA
MADARSKE GRANICE,
RADNOTI SE ZATEKAO
U GRUPI KOJA JE
BILA PRISILJENA
DA TOKOM DESETAK
DANA RADI U
FABRICI KOŽE U
MOHAČU... VEĆ
SA SVIM ISCRPLJEN,
RADNOTI JE TU
NAPISAO KRATKU
PESMU "TREĆA
RAZGLENNICA"
...



NASTAVIVŠI PUT KROZ
MAĐARSKU, PRINUDNI
RADNICI SU UKRANI U
TERETNE VAGONE, I TU
BILI IZLOŽENI
NEPODNOŠLJIVIM USLO-
VIMA DRUGE VRSTE -
SEдамДЕСТАК ЛЈУДИ
ЈЕ СТАЈАЛО УСПРАВНО
ДАН ИЛИ ДВА, У
НЕСНОСНОЈ ЗАРАТИ,
БЕЗ ХРАНЕ И ПИЋА.
ЗАБЕЛЕЖЕН ЈЕ И
СЛУЧАЈ ОЧАЈНИКА
КОЈИ ЈЕ, ПРИТИСНУТ
ЖЕДУ, МОКРИО У
ЋУТУРУ И ИСПИЈАО
ВЛАСТИТИ УРИН,
ИАКО ЈЕ ЗНАО
ДА ЋЕ ГА ТО
ОТРОВАТИ...



У МЕСТУ СЕНТИРАЛЈСАБАДА, СС
ЈЕДИНИЦЕ СУ ЛОГОРАШЕ ПОНОВО
ПРЕДАЛЕ МАЂАРСКИМ ЧУВАРИМА;
ЧАК И ОНИ СУ БИЛИ ЗАПРЕПАШЋЕНИ
КАДА СУ УГЛЕДАЛИ ОНЕМОЋАЛЕ
ЛЈУДЕ. ЧЕКАЈУЋИ ПОКРЕТ ЗА
НАРЕДНИ МАРШ, РАДНОТИ ЈЕ
СМОГАО СНАГЕ ДА НАПИШЕ
"ЧЕТВРТУ РАЗГЛЕДНИЦУ",
ИСПОСТАВИЋЕ СЕ, ПОСЛЕДЊУ.



9. НОВЕМБРА 1944.
КОД СЕЛА АБДА, БЛИЗУ
МАЂАРСКО-АУСТРИЈСКЕ
ГРАНИЦЕ, 22 ЛОГОРАША
НА ИВИЦИ КОЛАПСА, МЕДУ
НЈИМА И РАДНОТИ, БИЛИ
СУ ИЗДВОЈЕНИ ИЗ ГРУПЕ
И НАТОВАРЕНИ НА
ЗАПРЕЖНА
КОЛА...



NEKOLIKO VOJNIKA JE PRIMORALO GRUPU PRISILNIH RADNIKA DA ISKOPAJU RAKU, A ZATIM DA PRIDRŽAVAJU ISCRPLJENE LJUDE DOK IH VOJNICI UBIJAJU, JEDNOG PO JEDNOG. TAKO JE ŽIVOT ZAVRŠIO I MIKLOŠ RADNOTI...



NA KRAJU, JEDINI PREOSTALI LOGORAŠ JE TREBALO DA ZAKOPA SVE OSTALE. KADA JE ZAVRŠIO, KRENULO JE DA BEŽI...



...ALI SU GA STRAŽARI STIGLI, I DOTUKLI KUNDACIMA... BILA JE TO JEDINA ŽRTVA KOJU SU MORALI LIČNO DA ZAKOPAJU...



AVGUSTA 1946, IZVRŠENA JE EKSHUMACIJA MASOVNE GROBNICE, U KOJOJ JE PRONAĐENA I RADNOTIJEVA POEZIJA NASTALA U RADNOM LOGORU U BDRU, I TOKOM USILJENOG MARŠA, UZ MOLBU (ISPISANU NA MAĐARSKOM, SRPSKOM, FRANCUSKOM, ENGLJSKOM I NEMAČKOM), DA ONAJ KO PRONAĐE BELEZNICU POŠALJE TO NA ADRESU U BUDIMPEŠTI... RADNOTIJEVI STIHOMI, USKRSLI IZ TRULEZI, JEDAN SU OD OPKATA KOJI IMAMO DA SNAGA DUHA MOŽE DA NADŽIVI BRUTALNU SILU PODIVLJALE IDEOLOGIJE...



MIKLOŠ RADNOTI

BORSKA BELEŽNICA

s mađarskog preveo Danilo Kiš

*Ovaj notes sadrži pesme mađarskog pesnika Radnóti Miklósa.
On moli nalaznika, da isti pošalje na adresu sveučilišnog
profesora Ortutay Gyula, Budapest, Horánszky u 1. I.*

Ova poruka na mađarskom, srpskohrvatskom, nemačkom,
francuskom i engleskom jeziku ispisana je na prvoj stranici notesa
„Avala 5” u kojem su bile ispisane pesme kasnije naslovljene
Borska belžnica.

SEDMA EKLOGA

*Vidiš, već smrkava se a divlja hrastova ograda obrubljena
bodljikavom žicom i baraka kô da lebde: upija ih veće.*

Pogled nam spori razmiče okvir naše robijašnice

i samo svest, samo svest još zna za muku zategnutih žica.

Vidiš li, draga, i mašta ovde samo ovako živne;

slomljena nam tela opušta samo san, lepi oslobađajući san:

logoraši tada kućama svojim kreću.

U prnjama i ćelavi, lete logoraši, hrčući lete

iz gluvih zabiti Srbije u skrovite domaće krajeve.

Skroviti domaći krajevi! O, da li postoji još dom?

Nije li ga razorila bomba od časa kad ga napustismo?

Onaj što s desne strane mi stenje, i ovaj što s leva leži,

da l' naći će svoj dom? I ima l' domaje gde heksametar ovaj razumeju?

Bez ukrasa, tako, sve red po red nižem, pipajuć

pišem tu, u mraku, ovu pesmu, onako kao što živim,

kô slepić, kao gusenica, pedalj po pedalj hartiju merim;

džepnu lampu, knjigu, sve nam čuvari LAGERA

oduzeše; pošta nam ne stiže, samo magla na barake se spušta.

Panične vesti i crva roj: tako ovde u planini žive Francuz, Poljak,

Talijan bučni, Srbin — jeretik, Jevrejin setni.

Zdruzgano, grozničavo telo, a ipak JEDNIM životom ono živi:

vest čeka dobru, blagu žensku reč, sudbinu slobodnog bića,

i čeka kraj što u gušću pomrčinu baca, i čeka čudo.

*Ležim na dasci, zarobljena životinja među crvima;
opsada buva započinje opet, al' muva armada stihnula je barem.
Veče je, a robovanje, gle, kraće je sad opet
za jedan dan; a kraći i život moj. Logor spava. Na predeo
mesečev pada sjaj i žice na mesečini opet se napinju,
i vidiš kroz prozor kako se uza zid penje
senka naoružanih stražara, zabasavši među glasove noćne.*

*Logor spava, vidiš li, draga, žamore snovi, hropće logoraš
trgnuvi se iza sna, obrne se na uskom ležaju i odmah zatim
ponovo zaspi, a lice mu blista. Samo ja sedim budan,
u ustima ćutim ukus dopola popušene cigarete, umesto ukusa
tvoga poljupca; a san, melemni san, ne dolazi, jer
ni umreti ne znam, ni živeti, evo, bez tebe ja ne znam.*

LOGOR HAJDENAU, U PLANINAMA IZNAD ŽAGUBICE, JULA 1944.

PISMO ŽENI

*U dubini slutim pustoš nemu, gluvu,
kriknem, jer tišina urla mi u uvu,
ali odgovora na to nigde nije
iz ratom smamljene, odsutne Srbije,
a ti si daleko. Glas tvoj mi prepliće sanje,
a u srcu svom ga nađem opet, u svitanje,
pa ćutim, dok kraj mene šušte uspravljene vlati
neke gorde, vlažna dodira paprati.*

*Kad ću da te vidim, već ne mogu znati,
tebe što bejaše stamena ko psalam svjati
i lepa ko svetlost i lepa ko san,
da bih te našao i nem i slep, za tren.
Sada bludiš ovim predelom bez drumu,
na oči mi dolaziš iznutra, snagom uma,
stvarnost si bila, sad si san i mašta
a ja, pavši opet u bunar dečastva,*

*ljubomorno te kušam: ti me voliš, je l' da?
pa ćeš u doba kad sazrim, jednom, negda,
biti moja žena — tome se opet nadam,
pa iz sanjarenja u buđenje padam
i znam: žena si mi. Žena mi i uzdanica,
samo si daleko. Preko sedam divljih granica.
A jesen već stiže. Da l' će da me ovde zadrži?*

*Sećanje na poljupce naše sad još žešće prži;
verovah u čuda al' zaboravih njihovo sunce,
jata bombardera nadleću sporo vrhunce;
baš sam se divio plavetnilu tvog oka sred nebesa,
al' smrači se, a bombe u mašinama, gore, od besa
poželeše da padnu. Borim se protiv stradanja
a rob sam. I sva sam svoja nadanja
odmerio, pa ipak ću da nađem do tebe staze,
tragajući za tobom običoh svoje duše bogaze —*

*i drumove carske; preko purpurne žeravice,
ako treba, i preko žive plamene živice
ko čarobnjak ću proći, al' vratiti se moram;
ako treba, biću žilav ko na drvetu kora,
pa spokoj tvrdih muževa što na rubu propasti
žive, spokoj što vredi oružja i vlasti,
smiruje me, i ko hladan talas, iznenada,
trezvenost 2 × 2 odjednom na mene pada.*

LOGOR HAJDENAU, U PLANINAMA IZNAD ŽAGUBICE,
AVGUST — SEPTEMBAR 1944.

KOREN

*Iz korena snaga šikne,
kiše deo, zemlje deo,
san mu snežnobeo.*

*Iz dubine k suncu svrdla
koren lukav i prepreden,
ruka mu ko konop preden.*

*Na mišici crv mu spava,
na kolenu crv mu dremlje,
svet procvlja iznad zemlje.*

*Ali koren živi dalje,
ne brine za rane dana,
san mu — grana rascvetana.*

*Njoj se divi i nju hrani,
sokove joj šalje sveže,
sokovima k sebi veže.*

*Sad sam i ja, evo koren,
međ crvima živim, tih,
tu se rađa i taj stih.*

*Postah koren, cvet sam bio,
teški me je nanos skrio,
sudbine me rani mač,
nada mnom testere plač.*

LOGOR HAJDENAU, U PLANINAMA IZNAD ŽAGUBICE,

8. AVGUST 1944.

À LA RECHERCHE...

*Davne, krotke večeri, i vi se uznesoste do plemstva uspomena!
Kuda to kliziš u blatište prošlosti, gizdavi stolu,
ovenčan pesnicima i ženama mladim?
gde noć je ona kad su prijatelji vedri
veselo ispijali franciškanc iz sjajnookih čaša uska struka?*

*Stihovi su jatom lepršali u blagoj svetlosti lampi, lebdele su blistave, zelene
metafore u zapenjenoj kresti metra, a
mrtvi su bili još živi, robovi bili u domu svom, nestali
drugi prijatelji, oni što su već pali — pisali su pesme,
na srcu im zemlja Ukrajine, Španije, Flandrije.*

*Bilo ih je koji su u vatru srljali stisnutih zuba
i ratovali samo zato što nisu mogli ništa protiv toga,
i dok je svud oko njih spavala četa pod prljavim baldahinom neba,
u svest su im dolazile njihove sobe
koje im bejahu otok i pećina u ovom svetu.*

*Bilo je onih koji su putovali u zapečaćenim furgonima,
i nemoćni, goloruki stajali na poljima minama zasejanim.
Bilo je onih koji su išli svojevolsno, s oružjem,
nemo, znajući da je rat ovaj njihova stvar —
sad anđeo slobode u noći čuva njihov veliki san.*

*A bivalo je da su... svejedno. Gde su nestale mudre terevenke?
nizali su se vrtoglavi sastanci, pesnički se radali fragmenti,
množile se bore oko usana i očiju onih
žena sa osmehom lepim; raskrupnjale su se za mučnih
ratnih godina devojke sa hodom košute.*

*Gde je noć ona, ona krčma, onaj sto pod lipama?
gde su oni što još žive, oni što ratuju?
u srcu glas im čujem, ruka mi čuva njihovih ruku stisak,
dela im u sećanju dozivam i naslućujem njihova torza
i odmeravam ih (ja, nemi rob) — na bregovima jaukom ispunjene Srbije.*

*Gde je noć? noć ona što se više vratiti neće.
jer svemu što je bilo smrt će drugi izgled dati.
Za stolom će da sede, kriće se u osmehu žena
i piće iz naših čaša oni što nesahranjeni
spavaju u šumama dalekim i na pašnjacima tuđim.*

LOGOR HAJDENAU, U PLANINAMA IZNAD ŽAGUBICE,
17. AVGUST 1944.

OSMA EKLOGA

PESNIK

*Pozdravljen budi, lepi starče, dobro podnosiš hod po ovim divljim,
planinskim stazama, dižu li te krila, ili te dušmanin goni?
Krila te dižu, uzbuđenje te goni i plamen ti iz oka seva,
pozdravljen budi, starino časna, već vidim da si jedan
od onih drevnih, gnevni proroka, al' koji, reci?*

PROROK

*Pitaš me koji? Ja sam Naum, Elkošanin,
dizao svoju sam riječ protiv bludnog asirskog grada Ninive,
dizao sam božansko slovo, mijeh sam bio ispunjen gnjevom!*

PESNIK

Poznajem tvoj drevni gnev, jer ostalo je što pisa.

PROROK

*Ostalo je. Al' grijehovi još češći su no prije,
a kakve su namjere Gospodnje, to još ni danas niko ne zna.
Jer Gospod reče da će bujne isušiti rijeke,
da će svenuti čari Karmila, Vasana, Libanona,
gore će da se potresu, oganj će zemlju svu
da sprži. I tako i bi.*

PESNIK

*Hitri se narodi ubijaju,
a duša je čovekova tako ogolela kao duša Ninive.
Kakva je bila korist od poslanica i kakva vajda
od đavolskih, zelenih oblaka skakavaca? ta čovek je niži od skota!*

*I tu i tamo razbijaju o zid malecnu odojčad,
crkveni se toranj pretvara u baklju, kuća u peć u kojoj se žitelji njeni
peku, fabrička naselja nestaju u dimu.*

*Ulica juri sa zapaljenom svetinom, zatim se obesvešćuje, zavijajući,
zatim se rastvori velika postelja bombe, izleće teška padavina
i, poput balege na ispašama, tako padaju smrskani
mrtvaci po trgovima gradskim, sve se ponovo
tako zbiva kako si ti opisao. Iz drevnog skupa, reci,
šta te ipak dovelo na zemlju?*

PROROK

*Gnjev. Jer čovjek je
opet, kao za onih vremena, siročić među vojskama čovjeku nalik.
— I htio bih opet da vidim kako se gradovi zatiru griješni i
da, poput svjedoka, zborim kasnijim vremenima.*

PESNIK

*Već zboriš. A Gospod je već davno prorekao ustima tvojim
da je jaoj plenom ispunjenom gradu, gde se na lešinama
grade kule, al' reci, zar vekovima gnev u tebi
tako tinja? tim nebeskim, upornim plamsanjem?*

PROROK

*Negda je i moja nakazna usta oprljio žarom svojim, baš kao
i usta mudrog Isaije, a u srcu sam vjerovao da je to plamsanje
žeravice Gospodnje; žeravica bijaše vrela, živa, anđeo je držaše
štipavicama, i: „pogledaj gde sam, zovni*

*i mene da riječ ti oglašujem”, za njom ja rekoh.
I koga je Gospod poslao jednom, taj za vremena ne zna i taj
spokoja nejma; žeravica, ona anđeoska, na usnama mu gori.
I šta je Gospodu tisuć leta, reci? Koliko treptaj samo!*

PESNIK

*Kako si mlad, oče! zavidim ti. Kako da poredim
svoje sićušno vreme s godinama tvojim silnim? već me grabi hitro vreme,
kao što reka bujna toka odnosi belutak zaobljeni.*

PROROK

*Čini ti se. Poznajem novije pjesme tvoje. Gnjev te hrani.
Bijes pjesnika i proroka jedan je drugom veoma nalik jestivo
i piće za puk! Još bi od njega živjeti mogo taj koji živjeti hoće, dok
dođe ono carstvo što ga je obetovao onaj učenik mladi,
rabin taj što ispunio je zakone i riječi naše.
Kreni da sa mnom oglašuješ da bliži se već ta ora,
da već se rađa carstvo ono. A kakve su namjere Gospodnje, —
pitam te? To carstvo vidi. Na put krenućemo, hajde, u gomilu sakupimo
puk, dovedi ženu svoju i štapine već sasijecaj.
Štap je skitnicâ saputnik vjerni, gle, onaj uzberi meni,
nek onaj meni namijenjen bude, jer više volim ako je čvornovat.*

LOGOR HAJDENAU, U PLANINAMA IZNAD ŽAGUBICE,
23. AVGUST 1944.

RAZGLEDNICA

*Iz Bugarske divlja topovska kanonada,
hrupi o planine, koleba se, pada;
Tiskaju se ljudi, stoka, kola, misli,
put se ržuć vraća, oblaci se stisli.
Ti večno si u meni sred tog komešanja,
nepokolebljiva sjaš sred mog saznanja,
i nema, ko anđeo kad sluša ropac,
il ko u trulom stablu strvokopac.*

30. AVGUST 1944., U PLANINAMA.

USILJENI MARŠ

*Lud je ko se sruši
i s bolom skitničkim
pa ipak ide dalje,
zalud ga mami jarak,
i pitaš li ga zašto?
da žena ga čeka
Al ipak lud je svako
nad domom mu se davno
zid je već porušen,
i od strave noć se
O, kako bih verovati mogo
san sve to što vredi
o, kad bi ga bilo! i ko negda
zujale bi pčele mira
a baštu bi oblio
međ granjem bi se ljuljao
čekala bi me Fani
i padale bi senke
sve će to možda biti!
Ne prolazi, prijatelju,*

*pa ustane posle stanke
pokrene kolena, članke,
na krilu sulude pesme,
ostati ipak ne sme,
daće ti valjda odgovor škrt,
i neka mudrija smrt.
ko se nada boljoj smrti;
još samo vetar vrti,
polomljen šljivik leži,
nad domom mu ježi.
da nije samo kratak
i da imam dom za povratak;
na svežoj verandi
dok se pekmez hladi,
umirućeg leta hod,
zreli, goli plod,
pred plotom tim što peva,
tromoga popodneva —
mesec je visoko propet!
zovni me! ustaću opet!*

Bor, 15. septembar 1944.

RAZGLEDNICA ⟨2⟩

*Na devet kilometara odavde gore
stogovi i kuće se ruše,
a na poljima, sedeći nemo,
preplašeni seljaci iz lula puše.
Ovde još bosom nogom jezero muti
čobanica mlada
i oblake piju, nagnuta nad vodom,
kudrava stada.*

CRVENKA, 6. OKTOBAR 1944.

RAZGLEDNICA ⟨3⟩

*Iz volovskih gubica krvava bala toči,
ljudi bolno-krvavo mòkre,
četa se kužno u gomili vrti.
Nad nama frkće gnusoba smrti.*

MOHAČ, 24. OKTOBAR 1944.

RAZGLEDNICA ‹4›

*Sruši se kraj njega, telo se prevrnu,
već zgrčeno beše ko struna na mrazu.
Metak u potiljak. — Ovako ćeš i ti, —
šapnuh sebi — polegni na stazu.
Trpljenje procveta u smrt što mori. —
Der springt noch auf — začuh nad sobom,
Krvavo se blato u uhu mi skori.*

SENTKIRALJSABADJA, 31. OKTOBAR 1944.

ZORAN PAUNOVIĆ

BORSKA BELEŽNICA
MIKLOŠA RADNOTIJA:
HRONIKA NAJAVLJENE SMRTI

„Neko je pisao, ležeći okrenut ka državnom putu.” Taj neko ležao je na nasipu pored reke Rabe, u selu Abda u Mađarskoj, državni put bio je bečki državni put koji je vodio u pogranični Nikelsdorf, i dalje u Austriju, dan je bio 9. novembar 1944. godine, a žena, meštanka Abde, koja je u svom prisećanju o tom danu izgovorila navedenu rečenicu zvala se Ilona Kugler.¹ A kako se zvao onaj „neko”, mršavi plavokosi muškarac koji je ležao na nasipu i pisao, zapisivao nešto u notes? Pitanje bi bilo mnogo manje dramatično da taj neko nije upravo živio poslednje sate, možda i poslednje minute svog života: čovek sa nasipa pripadao je grupi zatočenika koji će ubrzo biti ubijeni, hicima u potiljak, i bačeni u zajedničku raku. Ilona Kugler ne seća se kako je čovek bio odeven, ali se seća da je pisao. Pisanje je za njega bilo život, u tom trenutku, ali i u svim prethodnim trenucima njegovog postojanja: u tako bliskom prisustvu smrti valjda i može da piše jedino onaj ko pisanje shvata na tako sudbonosan način, dakle pesnik. Taj neko bio je pesnik, i zvao se Mikloš Radnoti.

Do nasipa na kome će napisati svoje poslednje stihove, Mikloš Radnoti stigao je pešice, prešavši put dug više stotina kilometara, od

¹ Podaci u tekstu, ako nije drugačije navedeno, preuzeti su iz knjige: Tolnai Gabor, *Zadnja deonica „Strme staze”: poslednje razdoblje Radnotijevog života*, „Štampa, radio i film”, Bor, 1984.

radnog logora u blizini Bora do Abde. Otkud on u Boru, pitanje je koje je i sam tokom nekoliko meseci logoraškog života verovatno bezbroj puta sebi postavio – on, kao i njegovi mnogobrojni sapatnici. Jer, odlazak na rad u borskom rudniku, za hiljade ljudi prisilno dovedenih od 1942. godine pa do kraja Drugog svetskog rata, značio je u osnovi dve stvari – izvesnost patnje i neizvesnost opstanka. U Boru i okolini bilo je, počev od 1942. godine pa sve do kraja rata, više od četrdeset radnih logora: među najgorima, najčuvenijim po zlu, bili su logori za mađarske Jevreje koji su, u skladu sa sporazumom Nemačke i Mađarske, počeli da pristižu iz Mađarske i Vojvodine oktobra 1943. godine; do septembra 1944. godine, kada je rudnik zatvoren, kroz opake logore s bezazlenim imenima „Berlin”, „Insbruk”, „Vestfalen”, „Hajdenau” i druge, proći će (ili neće proći, pošto ih mnogi neće preživeti) njih oko sedam hiljada. Nakon prestanka rada rudnika, u poznu jesen 1944. godine, Nemci su odlučili da sve logoraše jevrejskog porekla iz Bora prebace u Nemačku. Put je, dakako, trebalo preći pešice – zbog toga ga mnogi nisu ni prešli: stradali su od gladi, iscrpljenosti ili metka, jer su oni koji nisu mogli da nastave put nemilosrdno ubijani još od samog početka tog jezivog marša, u kome ih je samo nagon za samoodržanjem, a ne i bilo kakva istinska nada, gonio dalje, katkad i preko granica ljudske izdržljivosti. U tom čudovišnom antropološkom eksperimentu, Mikloš Radnoti stigao je do Abde. Usput je pisao pesme; pisao ih je i tokom boravka u borskom logoru, i može biti da je upravo zahvaljujući njima, pesmama, uspeo da stigne dalje, mnogo dalje no što bi mu to pošlo za rukom bez njih. Snagu poezije nije moguće izmeriti kilometrima pređenog puta, niti na bilo koji drugi način – no izvesno je da onaj ko ume da je

stvari, ili makar oseti, zna i može više od onih koji tom sposobnošću ne raspolažu. Poslednje pesme Mikloša Radnotija, skupljene u zbirci *Borska beležnica*, potresna su svedočanstva o zadivljujućim dometima pesničke reči.

Pre susreta s tim pesmama, valja podsetiti na to kako je Radnoti dospao u Bor. Sudbinu mu je odredio sporazum sklopljen između nemačke organizacije Tot (Totd) i mađarske vlade, koja se tim dokumentom obavezala da isporuči 10.000 radnika za rad u istočnoj Srbiji, pre svega na izgradnji železničke pruge od Bora do Dunava, namenjene transportu koncentrata bakarne rude. (Nakon četrdesetak godina intenzivnog rada i razvoja, rudnik je proizvodio više no što je slabašna saobraćajna infrastruktura u tom delu zemlje mogla da brzo i delotvorno otpremi put Nemačke – za koju je bakar iz rudnika bio od velikog strateškog značaja). Mikloš Radnoti, rođen 1904. godine, po zanimanju profesor književnosti a po vokaciji pesnik, našao se u proleće 1944. godine među 3.000 radnika koje je revnosna mađarska vlada odredila da krenu put istočne Srbije. Za njega, poreklom Jevrejina, bio je to treći prinudni rad tih godina. Slutio je, već prilikom polaska na put 27. maja 1944, da će biti i poslednji.

Zastanimo načas u priči o njemu, da bismo ukazali na jednu uzbudljivu i tragičnu koincidenciju (ako koincidencije uopšte postoje – odnosno, ako ono što nazivamo koincidencijama nisu tek pokazatelji nekakvog višeg kosmičkog poretka u koji nismo u stanju da proniknemo). Naime, u jesen 1944. godine, među mađarskim Jevrejima koji su dopali logora (ali onog u Aušvicu), našao se i čovek po imenu Eduard Kiš. Njegov sin Danilo, kome je tada bilo devet godina, nikad ga više

neće videti, ali će na temeljima maglovite uspomene na oca izgraditi lik jednog od najupečatljivijih antijunaka u novijoj srpskoj književnosti; istovremeno, taj traumatični događaj doprineće tome da logori i stradanja u njima postanu opsesivna tema Danila Kiša. Da je jednu od svojih priča posvetio pesniku čija su ga dela i sudbina nadahnuli da postane njegov prevodilac, deo te priče mogao je glasiti ovako: vidim Mikloša Radnotija kako se sa drugim budućim logorašima ukrcava u voz, vidim ga gde sedi na podu furgona zastrtog slamom i jede usoljenu haringu, kojom je zatočenike počastio jedan ljubazni potporučnik, čiji se smisao za humor mogao meriti jedino s njegovom humanošću, koja ga je, humanost dakle, nagnala da im, obnevidelim od žeđi, već nepuna dva dana kasnije predusretljivo dozvoli da se napiju vode, vidim ga gde svome saputniku i sapatniku, doktoru Jožefu Bardošu, govori kako je uveren da neće dočekati oslobođenje, vidim ga kako kroz rešetkasti prozor furgona posmatra vatromet koji je pred zahvalnom logoraškom publikom i nešto manje zahvalnim nemačkim stražarima jedne junske noći priredila saveznička avijacija, vidim ga kako iz otvorenog vagona za prevoz uglja dok se voz primiče krajnjem odredištu posmatra izgadnale i napaćene logoraše, užasnut koliko samim prizorom toliko i spoznajom da je to što vidi pred sobom njegova bliska budućnost, vidim ga kako u Boru, omamljen sparinom, zbunjen i prestrašen izlazi iz voza svestan da je ta neplanirana budućnost upravo počela...

Tako bi nekako, možda, o Miklošu Radnotiju pisao Danilo Kiš. Priču o njemu, međutim, Kiš nikad nije napisao – ali je zato prepevao onu koju je pesnik sam ispričao o sebi u svojim poslednjim pesmama. Tih deset pesama bilo je ispisano u beležnici pronađenoj u

zadnjem džepu pantalona jednog od dvadeset dvojice streljanih u Abdi i potom bačenih u masovnu grobnicu. Seljak od koga je u Boru nekoliko meseci ranije Radnoti kupio beležnicu s ćirilčnim natpisom „Avala 5”² zasigurno nije mogao da pretpostavi da će u toj sveščici svoje poslednje stihove ispisati jedan veliki mađarski pesnik. Jer, Mikloš Radnoti bi i bez *Borske beležnice* spadao među velikane mađarske poezije; s njom, on postaje jedinstvena figura u evropskoj i svetskoj literaturi: pesnik koji je u svojim pesmama do bukvalno poslednjih trenutaka života ispisao strašnu i potresnu hroniku najavljene smrti. Svoje sopstvene.

Već se i sam početak njegovog života odvijao pod senkom teških stradanja. Aleksandar Tišma, pišući o Radnotiju u predgovoru izdanja *Beležnice* objavljenom u Boru 1979. godine, podseća da su prilikom njegovog rođenja, 5. maja 1909. godine, umrli njegova majka i njegov brat blizanac. Ubrzo je ostao i bez oca – i kao da su te tragedije uslovile njegov životni put, vrlo rano je pronašao utočište u književnosti kao svojoj jedinoj pravoj vokaciji. Spadao je, piše dalje Tišma, među učene mađarske pesnike čija se poezija temeljila na nasleđu evropske i klasične književnosti. Isprva sklon pomalo hermetičnom, larpurlartističkom poetskom izrazu, Radnoti postepeno u svoju poeziju sve više uvodi socijalnu tematiku, a onda i sasvim jasnu i vrlo strastvenu antifašističku angažovanost. Okolnosti u kojima je nastala *Borska beležnica* jesu bile brutalne i neprirodne, no reklo bi se da je njegov pesnički put do ovog dela bio sasvim prirodan: pomalo hladni estetizam obeležio je

² Podatak naveden prema tekstu „Poslednje pesme Mikloša Radnotija”, koji je Aleksandar Tišma napisao kao predgovor knjizi: Mikloš Radnoti, *Borska beležnica*, Narodna biblioteka Bor, 1979, str. 9.

početak tog puta; nastavak se odvijao u znaku bunta i gnevni vapaja za pravednijim i boljim svetom; na kraju je usledio krik. Taj krik, to je *Borska beležnica*.

Otud je nekako sasvim prirodno i to što se o taj krik nije mogao oglušiti Danilo Kiš, trajno zaokupljen tematikom logora kao jednog od najmonstruoznijih izuma u istoriji čovečanstva. Nema podataka o tome kako se i kada Kiš zainteresovao za Radnotijevu poeziju: stoga nije neumesna pretpostavka da je to, interesovanje začeto upravo zahvaljujući pesmama u *Borskoj beležnici*. Do toga je došlo, po svoj prilici, krajem pedesetih godina, budući da je 1961. godine, u izdanju „Forum” u Novom Sadu, objavljen izbor iz Radnotijeve poezije, pod naslovom *Strmom stazom*. U brižljivo pripremljenoj knjizi, likovno obogaćenoj priložima Miće Popovića, predgovor je, kao i u kasnijem borskom izdanju, napisao Aleksandar Tišma. Za razliku od potonjeg predgovora, Tišma se ovde manje bavi imanentnim odlikama Radnotijeve poezije, a više prirodom njegove inspiracije – ponajpre, dakle, životnim nedaćama i tragičnim okolnostima iz kojih su izvirali njegovi stihovi. „Patnja”, kaže pisac koji je o prirodi nasilja i stradanja pisao kao niko pre ili posle njega u srpskoj književnosti, „ima jednu granicu iza koje više ne stimuliše literaturu”³. Radnoti je jedan od retkih pisaca koji su tu granicu uspeli da prekorače – i to Tišmi služi kao osnov za poređenje velikog mađarskog pesnika sa Ivanom Goranom Kovačićem, čija je poema „Jama” u to vreme, i dosta godina nakon

³ Aleksandar Tišma, „Mikloš Radnoti, 1909 – 1944”, u: Mikloš Radnoti, *Strmom stazom*, Forum, Novi Sad, 1961, str. 7.

toga, bila deo obavezne školske lektire. I jedan i drugi, mračnjaštvu vremena u kome su živeli suprotstavili su „revolt kultivisanog čoveka”⁴; i jedan i drugi, predvideli su u svojoj poeziji svoju smrt, i opisali je potanko, do najjezivijih detalja. To dalje vodi zaključku po kome čitav Radnotijev opus od oko 200 pesama „predstavlja praćenje u stopu i beleženje toga smenjivanja smrti i života [...] savesno, skoncentrisano, dnevnički sažeto”.⁵ Da li je možda upravo Aleksandar Tišma posredovao u pesničko-prevodilačkom susretu Radnotija i Kiša, pitanje je na koje verovatno nikad nećemo dobiti odgovor; činjenica je, međutim, da Tišma uočava upravo one osobine Radnotijeve poezije koje svedoče o njenoj srodnosti sa prozom Danila Kiša: „smenjivanje smrti i života, u ime života”, „savesno, skoncentrisano, dnevnički sažeto beleženje”, što su odlike koje se kao izuzetno značajne izdvajaju i u Kišovoj prozi. Kada ta poetička svojstva udružimo s Kišovim trajnim umetničkim zanimanjem za sudbine slične Radnotijevoj, dolazimo do na prvi pogled pomalo patetičnog, pa i mistifikatorskog, no ipak neminovnog zaključka: Danilo Kiš jednostavno je morao da postane prevodilac Mikloša Radnotija.

A preveo ga je na sebi svojstven, maestralan način: slavna, ili zloglasna, sentenca Roberta Frosta po kojoj je poezija ono što se izgubi u prevodu, ne važi za Kišove prevode: u njima poezija ne samo da se ne gubi, već neretko biva oplemenjena i produbljena: ne gubeći ništa od najdragocenijih svojstava izvornika, Kiš stvara prevode koji se čitaju

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*, str. 8.

kao original. To važi i za njegove prevode pesama Mikloša Radnotija. Preciznost u oživljavanju činjenica iz neposredne stvarnosti, udružena sa prefinjenom metaforičnošću i tananim lirizmom, odlike su koje presudno određuju prirodu Radnotijevog pesničkog rukopisa: te su vrline u potpunosti sačuvane u Kišovom prevodu *Beležnice*.

Vidljivo je to već u prevodu prve od deset pesama iz *Beležnice*, čiji je naslov „Sedma ekloga”⁶. Naslov je, dabome, dobila po uzoru na Horacija, čije je *Ekloge* Radnoti, kao odani poštovalac klasične književnosti, prevodio sa zapaženim uspehom. Osim klasicističkog naslova, međutim, sve ostalo u ovoj pesmi surova je stvarnost – ali stvarnost pesnički sublimirana i preoblikovana u stoički dostojanstven, pa otud i silno potresan iskaz o patnji i stradanju.

Početak pesme gradi sliku sutona u logoru, u kome *divlja hrastova ograda obrubljena / bodljikavom žicom i baraka kô da lebde: upija ih veče*.⁷ Prizor je u potpunosti zasnovan na realnosti logora Hajdenau, smeštenog u planinama tridesetak kilometara severno od Bora. U njemu je Radnoti boravio kao jedan od 402 prinudna radnika počev od 2. juna 1944. godine: u njemu je, u julu, nastala „Sedma ekloga”, prva njegova pesma ispevana u logoru. U toj pesmi, već u prvim stihovima realistička slika logora biva preoblikovana u ružno priviđenje koje se rastapa u izmaglici sumraka: zatočeni pesnik ovde ne

⁶ „Sedma ekloga” jedina je pesma *Borske beležnice* koja nije uvrštena u „Forumovo” izdanje Radnotijevih *Strmih staza*, objavljeno 1961. godine. Razlog ovog izostavljanja do danas je ostao nepoznat.

⁷ Svi navodi iz pesama dati su prema izdanju: Mikloš Radnoti, *Borska beležnica*, Narodna biblioteka Bor, 1979.

pokušava da pobjegne iz užasne stvarnosti, već tu stvarnost prevazilazi tako što je pretvara u pesničku sliku. Radnoti dematerijalizuje logor, žice i barake: to je njegova odbrana od stvarnosti pretvorene u noćnu moru iz koje uzalud pokušava da se probudi. A tamo gde je realnost pretvorena u košmar, san je (*lepi, oslobađajući san*) utočište, jer kad utonu u san logoraši se vraćaju svojim kućama: *U prnjama i ćelavi, lete logoraši, hrčući lete / iz gluvih zabiti Srbije u skrovite domaće krajeve*. Sa sobom, dakle, oni vuku prtljag ponet iz tegobne svakodnevice: logor je u njima – i oni u logoru – čak i u snu. Taj san ih ne prenosi u bolji, srećniji svet; to nije blejkovska vizija siromašnih dečaka koji, nasilno i prerano uterani u svet odraslih, samo u snu ponovo postaju deca: logorašima san ne vraća dom. Ali im vraća ideju doma, svest o tome da on možda postoji. Tokom dana, ta se pomisao povlači pred stravičnim slikama kojima je ispunjen svaki trenutak života u logoru; noću, u snu, pomisao na dom dobija pravo na postojanje, makar i u obličju strepnjom ispunjene nedoumice: *O, da li postoji još dom?* Snevačima tada prestaje da bude važno da li će se tom domu ikad vratiti: dovoljno je da znaju da on postoji.

Ključno pitanje postavljeno u nedoumicama o postojanju doma glasi: „*ima li domaje gde heksametar ovaj razumeju?*” Pesnikov dom je, dabome u jeziku: no to što taj dom svuda nosi sa sobom ne znači da je u njemu uvek srećan: srećan je samo onda kad ima s kim da ga podeli, kad može da u njega primi kakvog nevoljnika i pruži mu utočište. Dom jeste tamo gde je srce, a srce pesnikovo je tamo gde se govori jezikom na kome on peva. No i pored snažne, opsesivne žudnje da se bude tamo, tamo gde su srce i dom, nema u ovim stihovima ni traga

od bilo kakvog eskapizma. Štaviše, dostojanstvo i uzvišenost pesničkog izraza u velikoj meri počivaju upravo na eksplicitnoj svesti o stvarnosti i spremnosti na suočavanje s njom. Otud u pesmi toliko realističkih detalja (*pipajuć / pišem tu u mraku, ovu pesmu, onako kao što živim*) i metaforike zasnovane na slikama iz životinjskog sveta (*kô slepić, kao gusenica; Panične vesti i crva roj; Ležim na dasci, zarobljena životinja među crvima*): svakodnevna egzistencija u logoru životinjska je, svedena gotovo isključivo na nagon za preživljavanje – pa je takva, životinjska, i metaforika kojom se predočava suština takvog življenja. U takvim okolnostima, jedini smisao svakog dana svodi se na čekanje da mu isteknu sati i da dođe noć: takvo čekanje je apsurdno i nihilističko, jer svaki dan robovanja istovremeno je i dan života – života koji treba živeti, a ne čekati da prođe.

Mikloš Radnoti, međutim, nije pesnik apsurdna i nihilizma, i zato se „Sedma ekloga” privodi kraju i zaokružuje tako što se realistička slika logora (*žice na mesečini opet se napinju*) sublimira u san o ljubavi – ali ne zamišljenoj i idealnoj, već stvarnoj, onoj koja strepi nad neizvesnošću povratka zatočenika. Tek tu, u poslednjih desetak stihova, pesma postaje žanrovski čista ekloga, poslanica upućena dalekoj, kao sloboda predalekoj, voljenoj ženi. Sasvim neposredno obraćanje (*vidiš li draga, žamore snovi*) okončava se jesenjinovskom poentom: *ni umreti ne znam, ni živeti, evo ja bez tebe ne znam*. Ograđena bodljikavom žicom, ta poenta dobija dodatni smisao: nema života i nema smrti – ali nema ni seoba. Logor je svet i svet je logor, a čovek je sužanj čija se jedina sloboda nahodi u snu – i ponekad u pesmi.

Deset je puta posegao za tom slobodom Mikloš Radnoti u danima svog robovanja, od ranog leta do pozne jeseni 1944. godine, od Bora do Abde. Deset je pesama u *Borskoj beležnici*, i svaka od njih istinski je natopljena krvlju, znojem i suzama; te pesme nisu sećanje na patnju ispevano u nekom naknadnom spokoju: one *jesu* patnja, živa i ogoljena patnja pretočena u stihove. Nema u njima mesta nikakvoj patetici i samosažaljenju, kakvo pokatkad uočavamo i kod velikih pesnika: patetika je svojstvena onima koji tek zamišljaju svoja buduća stradanja; kad do njih dođe, prestaje mladalačko lamentiranje nad vlastitom sudbinom, i počinje dostojanstveno, herojsko hvatanje u koštac s tom sudbinom. Iz takvih okršaja po pravilu nastaje poezija lišena svake dekorativnosti, poezija čija je najveća, i najstrašnija lepota („Užasna se lepota rodi”, napisao je Jejts, opevajući neke druge ratove i bune) u njenoj istinitosti.

Istinitost, u jednom od faktografskog mnogo višem i plemenitijem smislu, jedna je od ključnih odlika pesama u *Beležnici*. Takvom istinitošću prožeta je i pesma „Pismo ženi”. Radnotijeva istina uvek progovara neposredno i jasno, pa je već u osam stihova prve strofe zgusnuto izložen skup osnovnih motiva od kojih je pesma sačinjena: zastrašujuća pustoš i zaglušujuća tišina (*kriknem, jer tišina urla mi u uvu*); ratom pregažena Srbija, koja više nije kod kuće, a ono što je od nje ostalo, pretvoreno je u tamnicu; i naravno, ona kojoj je pesma posvećena, pretvorena u viziju, tačnije u glas koji se kao životodavni zrak svetlosti provlači kroz teške i košmarne logoraške snove. Taj halucinantni zvučni doživljaj rađa se iz čežnje, snažne i čiste, razorne i isceljujuće u isti mah. Takva čežnja neretko ume da odluta iz stvarnosti

i stvori neku samo svoju realnost, no ovde se to ne događa. Pesnik se sam obračunava sa svojom iluzijom, rečima: *stvarnost si bila, sad si san i mašta*, i nakon takvog suočavanja s istinom, kao da se sunovraćuje u ambis. Otud neobično opkoračenje između druge i treće strofe, veliko kao provalija. *Iz sanjarenja u buđenje padam*, stih je u kome kao da odjekuje početak Disove pesme „Tamnica” (*To je onaj život gde sam pao i ja*), kao da Kiš u ulozi prevodioca, možda i nesvesno, želi da motivom stradanja poveže dva velika pesnika koji se iz svojih ratova – Dis iz Prvog, a Radnoti iz Drugog svetskog – nisu vratili kući. No dok u Disovoj pesmi pad u život označava početak tegobnog zemaljskog bitisanja, Radnoti se budi da bi sagledao njegov kraj. Vizija plavih očiju nasred nebesa samo je trenutno odlaganje tog kraja, jer nebo će ubrzo prekriti avioni, a zemlju bombe iz njih. Kad se razide dim, nema više sanjanih očiju i glasa: ostaje samo logor.

A u logoru, Mikloš Radnoti je i za one koji su u njemu videli nešto više od običnog zatočenika, bio samo profesor koji tu i tamo piše i nekakve pesme. Nisu znali da sudbinu dele s jednim od najistaknutijih pesnika svoje generacije – niti im je u takvim okolnostima to moglo biti važno. No profesorska vokacija tog pesnika, ispostaviće se, za neke od njih postaće i te kako važna. Mikloš Radnoti, po zvanju profesor književnosti, književnost u školi nikada nije predavao. Ali jeste u logoru: nedeljom je nevelikoj grupi zainteresovanih držao mala predavanja, najčešće o poeziji. Učinak tih predavanja ponajbolje sumira sećanje jednog od slušalaca, Oliver Hološ mu je ime: „Neka lepota se otvorila preda mnom, koju do tada nisam osećao, za koju do tada nisam

znao”⁸. Poezija, dakle, ne samo da u logoru ne gubi smisao, već postaje dragoceno sredstvo preživljavanja: ne samo za one koji umeju da je pišu, nego i za sve koji umeju da je čuju. Ona nije beg od stvarnosti, već svest o stvarnosti, i o tome da joj se čovek, onda kada je opaka i preteća, može i mora suprotstaviti – ponekad ratničkim gnevom, a ponekad, jednostavno, lepotom.

Trezvena, dostojanstvena svest o okolnostima koje ne ostavljaju gotovo nikakvu nadu u izbavljenje (*sva sam svoja nadanja / odmerio*), iskazana u „Pismu ženi”, karakteriše i pesmu „Koren”, s tim što umesto melanholije, u njoj preovladava stoicizam mučenika. No „Koren” je pre svega pesma o umetnosti preživljavanja: pesnik u pesmi, a čovek u prirodi traži snagu, koje mu ponestaje. Tercinama koje imaju ritam ravnomernih udaraca teškog čekića, ovde je i zvukom dočarana ubistvena, opresivna jednoličnost života ograđenog bodljikavom žicom (ili života uopšte): *Na mišici crv mu spava, / na kolenu crv mu dremlje, / svet procvlja iznad zemlje*. Koren, međutim, kao simbol žilavosti i istrajnosti, nastavlja da postoji – naravno, zahvaljujući snu (*san mu grana rascvetana*). A čovek opstaje posredstvom pesničkog poistovećenja sa korenom: *Sad sam i ja, evo koren, / međ’ crvima živim, tih, / tu se rada i taj stih*. Odjeci romantizma, naročito engleskog, u Radnotijevoj poeziji nisu retki: njegovo kontrastiranje jave i sna blisko je onom u poeziji Džona Kitsa, a njegova metaforika prirode u koju staje sve što se o ljudskom bitisanju može reći nije nesrodna Šelijevoj. Poistovećenje s korenom stupanj je više u tom romantičarskom doživljavanju sveta,

⁸ Gabor Tolnai, *op. cit.*, str. 27.

utemeljenom na panteističkom uverenju u jedinstvo svega živog i neživog na zemlji; na tom se uverenju i zasniva ideja o neprolaznosti ljudskog postojanja: oni kojih više nema i dalje žive u svemu što nas okružuje. Takvo uverenje u logoru je na teškom iskušenju: otud sumoran završetak pesme, u kome, istina, opstaje vera u neuništivost života (*Postah koren, cvet sam bio*), ali se nazire i slutnja kraja (*sudbine me rani mač, / nada mnom testere plač*). Poesma je napisana 8. avgusta 1944; naslućeni kraj odista nije bio daleko.

Kuda to kliziš u blatište prošlosti, gizdavi stolu, pitanje je koje pesnik postavlja na početku pesme „A LA RECHERCHE...” Njen naslov jeste aluzija na veliki Prustov roman u kome su prošlost, i sećanje na nju, višeznačno određeni u rasponu od uzroka preteškog jada do izvora utehe. Navedeni stih, međutim, više nego na Prusta podseća na Remboa (*Nekada, ako se dobro sećam, moj život je bio gozba na kojoj su se otvarala sva srca, na kojoj su sva vina tekla*, stihovi su kojima počinje njegova pesma „Boravak u paklu”), pa i na Crnjanskog (prošlost je gadan, mutan bezdan...). U ratu, i u logoru, nema lekovitih sećanja: lekovita je samo nada, dok su sećanja temelj razorno bolne svesti o onom što smo imali i što više nikad nećemo imati. Nepovratnoj prošlosti u ovoj pesmi pripada i ono što je najdragocenije – umetnost (*stihovi su jatom lepršali u blagoj svetlosti lampi*); ta umetnost bila je život, a sad života nema. Nema ni budućnosti, jer postoji samo istorija, bolna i preduga (kako bi to rekao jedan drugi pesnik). Istorija sveta je istorija ratova, implicitno zaključuje Radnoti, i postavlja niz retoričkih pitanja o tome kuda je i kako nestalo sve što je vredelo (*Gde je noć ona, ona krčma, onaj sto pod lipama? / gde su oni što još žive, oni što ratuju?*). Ta su pitanja postavljena

iz perspektive u kojoj pesnik sebe određuje sintagmom *nemi rob*, pri čemu je ovo *nemi* strašnije od *rob*, jer sužanj čuva svoju slobodu dogod je u stanju da peva o njoj (to što ne zna da sloboda neće umeti da peva, samo uvećava i produbljuje lepotu njegove pesme): kad zanemi, zajedno s presahlim rečima iščezava i ideja slobode. „A LA RECHERCHE” se okončava upravo slutnjom pesničke zanemelosti i konačnog kraja (*jer svemu što je bilo smrt će drugi izgled dati*), i nečijih tuđih života koje će živeti neki drugi, nepoznati ljudi (*piće iz naših čaša oni što nesahranjeni spavaju u šumama dalekim i na pašnjacima tuđim*): čovek je prolazan (naročito u ratu), ali je život večan.

Dugačak, mnogosložni Radnotijev stih odgovara Kišu, delom i stoga što je po zvuku i ritmu bliži proznom iskazu, posebno onda kad je nerimovan, kao u „Osmoj eklogi”. Dovišena 23. avgusta, to je i poslednja pesma nastala u logoru Hajdenau. To da je poslednja u njoj se može osetiti pre svega po tome što nema realističkih logorskih detalja: iznuren višemesečnim mukotrpnim preživljavanjem u paklu logora, pesnik kao da želi potpuni beg iz užasne stvarnosti, te nastoji da je prevaziđe posredstvom parabole uobličene u vidu dijaloga između Pesnika i Proroka. Osnovni motiv u tom dijalogu je gnev, gnev zbog nemoći da se nešto, bilo šta, učini kako bi se svet izbavio od predstojeće apokalipse; ta nemoć slična je bespomoćnoj žudnji logoraša da se nađe s druge strane žice. Reč je, dakle, o transpoziciji najdublje ličnog jada u nihilističku spoznaju ljudske niskosti (*ta čovek je niži od skota!*) koja dovodi do nepojamnih zločina i vodi neminovnoj propasti čovečanstva. Gnev je pokretački motiv, ali istovremeno i destruktivna sila: to se najjasnije vidi iz mraka logora. Pred licem apokalipse, žudnja za

slobodom pretvara se u čežnju za večnošću: i jedno i drugo, međutim, ostaje nedohvatno.

U vreme nastanka „Osme ekloge”, kroz logor Hajdenau već se bila pronela vest o savezničkom iskrcavanju u Normandiju. Ta vest zazvučala je kao glasna najava konačnog svršetka rata: među stražarima podstakla je veru u tajno oružje koje će sprečiti sve izgledniji poraz Nemačke i doneti potpuni preokret u ratu; među zarobljenicima, probudila je nadu u povratak kući. I jedno i drugo, ispostaviće se, bilo je iluzija. Nemačko tajno oružje nije postojalo; logoraši, doduše, jesu krenuli na put – ali ne kući.

Taj put je za četiri stotine zatočenika logora Hajdenau počeo 29. avgusta. Putovalo se, naravno, najvećim delom pešice, usiljenim maršom (oko trideset kilometara na dan), pod nadzorom mađarskih, kasnije i nemačkih stražara. Dužina puta zavisila je od izdržljivosti putnika: oni koji zbog iscrpljenosti, gladi, bolesti ili gubitka želje za životom nisu mogli dalje, jednostavno su ubijani, na usputnim stanicama i između njih. Prvog dana prevalili su tridesetak kilometara i stigli do Bora. Tamo će, u opustelom logoru „Berlin”, provesti dve nedelje, a potom ponovo krenuti na put: Hajdenau (još jednom, za oproštaj), Žagubica (blizu nje jedan oficir je logoraša koji je s njive ubrao klip kukuruza prekim sudom osudio na smrt streljanjem, i sam izvršio smrtnu kaznu), Beograd (kroz koji su, diskrecije radi, sprovedeni po mraku: građani koji su ih ipak приметili, dobacivali su im hranu i cigarete), Pančevo (tu su počela masovna streljanja, i učestale pojedinačne egzekucije: ubijan je svako ko bi zaostao, ili iz bilo kog razloga istupio iz kolone), Titel (tu su počeli da odbacuju suvišan teret, pre svega ćebad: jeste bivalo

sve hladnije, ali su s osipanjem njihove snage i čebad postajala sve teža), Novi Sad (gde su posle dužeg vremena dobili čestit obrok, a oni srećniji čak i priliku da se okupaju), Crvenka (koja je postala poprište prvog masovnog streljanja iznemoglih), Sivac (tu je ubijen Mikloš Lorši, violinista koji je i pod pretnjom smrti odbio da se rastane od svog instrumenta), Mohač (gde su potpuno iznureni logoraši desetak dana radili u jednoj fabrici kože: njihovim čuvarima očito je bilo stalo da i poslednji atom snage zatočenika bude svrsishodno iskorišćen), i konačno, Abda. Abda.

Na tom putovanju stradalnika nastale su poslednje pesme Mikloša Radnotija. Prva među njima nosi ironičan naslov „Razglednica”. Označena je datumom 30. avgust, i odrednicom „u planinama” – no čak i kad ne bi bilo tih spoljašnjih podataka, iz same pesme bilo bi jasno da je nastala na početku marša. Jer, Radnoti je pesnik sklon preciznoj toponimiji, pa tako već u prvom stihu „Razglednice” kaže: *Iz Bugarske divlja topovska kanonada*, i po tome je jasno da su zapravo tek krenuli iz borskog logora. Da je reč o početku puta, primetno je i po energiji kojom su stihovi nabijeni (*tiskaju se ljudi, stoka, kola, misli / put se ržuć vraća, oblaci se stisli*); iz dana u dan, te će energije biti sve manje. A dok je ima, ona najvećim delom izvire iz ljubavi (*Ti večno si u meni sred tog komešanja*), no ta ljubav nije nimalo romantična, niti na bilo koji način idealizovana; u skladu s okolnostima, ona je *nema, ko anđeo kad sluša ropac, / il ko u trulom stablu strvokopac*. Ova silovita i zastrašujuća poređenja dočaravaju svu tragiku borbe za opstanak, pred kojom je čak i ljubav zanemela. Jedino muze, izgleda, i pod kanonadom topova koja se čuje odnekud iz Bugarske, odbijaju da začute.

„Usiljeni marš” središnja je pesma malog ciklusa nastalog na Radnotijevom poslednjem putovanju. Reč je o jednoj od onih sasvim retkih pesama čiji će čitalac (ili, još bolje, slušalac), čak i ako ne razume jezik na kojem je napisana (ili onaj na koji je prevedena), osetiti o čemu govori – kao i to da ju je napisao veliki pesnik. Jer, u muziku stiha ugrađen je ritam satirućeg koračanja, posrtanja, padanja i (možda) ustajanja: cezura koja nadvoje raspolučuje svaki stih, trenutak je u kome se dramatično sukobljavaju očaj i nada, želja za smrću i žudnja za životom, a potom pesma, kao posrnuli logoraš, kreće dalje: pobedu, makar privremenu (a sve su takve pobjede ipak samo privremene) odnose nada i život. Ti mali trijumfi dobijaju još veći značaj zbog toga što se sa svakim pređenim korakom smrt sve jasnije ukazuje kao jedino moguće izbjavljenje (*Lud je ko se sruši pa ustane posle stanke*). Snaga i želja da se posle pada ustane izviru, naravno, iz pomisli posustalog logoraša na to *da žena ga čeka i neka mudrija smrt*. No to je energija zablude, jer *ipak lud je svako ko se nada boljoj smrti; / nad domom mu se davno još samo vetar vrti*. Slika doma je iluzija, spomen na izgubljeni raj za koji, dok nije postao izgubljen, nismo znali da je raj. Sada taj raj, nestvaran ali i neuništiv, postoji samo u svesti čoveka koji, dok mu smrt dahće za vratom, sanja život. Završetak pesme dramatičan je i neizvestan, ali pun neke očajničke nade, kao da završnim povikom iscrpljeni zarobljenik želi da obodri pre svega samog sebe: *Ne prolazi, prijatelju, zovni me! ustaću opet!*

Obećanje je održao: nastavio je da pada i ustaje – i da piše. Sledeća razglednica iz pakla napisana je 6. oktobra. U njenih osam stihova uobličene su dve slike: slika rata (*Na devet kilometara odavde*

gore / stogovi i kuće se ruše) i pastoralnog, idiličnog mira (*Ovde još bosom nogom jezero muti / čobanica mlada / i oblake piju, nagnuta nad vodom, / kudrava stada*). Ova druga slika deluje stvarnije, kao još jedan dokaz superiornosti umetničke vizije u odnosu na takozvanu objektivnu realnost. No to je, nažalost, i poslednji takav dokaz u *Borskoj beležnici*, poslednji uzlet pesničke imaginacije koja nadilazi sve ovozemaljske jade i gradi sopstveni svet, koji je ne samo nadmoćan u odnosu na onaj koji nazivamo stvarnim, nego i jedini koji zaista postoji. Dok postoji. A u Radnotijevoj poeziji, posle ove pesme više ga neće biti. Pesniku je ostalo daha za još jedanaest stihova, da od njih sagradi još dve pesme, dva bolna vapaja na smrt osuđenog. U njima nema nikakvog pokušaja makar i kratkotrajnog bega u neki bolji svet: ostala je samo okrutna stvarnost. Jedini pesnički pristup primeren takvoj stvarnosti jeste poetizovani, ali brutalni realizam (*Iz volovskih gubica krvava bala toči*), uz metaforičku konstataciju neminovnog (*nad nama frkće gnusoba smrti*). Tako je u trećoj razglednici; u četvrtoj, poslednjoj, gnusoba smrti je došla po svoje. Ovu pesmu, poslednju pesmu Mikloša Radnotija, treba navesti u celini, ili nikako:

*Sruši se kraj njega, telo se prevrnu,
već zgrčeno beše ko struna na mrazu.
Metak u potiljak. – Ovako ćeš i ti, –
šapnuh sebi – polegni na stazu.
Trpljenje procveta u smrt što mori. –
Der springt noch auf – začuh nad sobom,
Krvavo se blato u uhu mi skori.*

Ovo više nije umetničko nadilaženje stvarnosti, niti poetsko izveštavanje o užasima bezrazložnog stradanja: ovo je direktan prenos smrti, sabijen u sedam stihova koji spadaju u najuži krug vrhunskih ostvarenja literature o logorima i stradanju u njima, zajedno sa delima kakva su Solženjicinov *Jedan dan Ivana Denisoviča*, Kovačićeve *Jama*, ili *Priče sa Kolime* Varlama Šalamova.

Ili *Grobnica za Borisa Davidoviča*, Danila Kiša. Onog istog Danila Kiša koji je prepevao, koji je neizbežno morao da prepeva Radnotijevu *Borsku beležnicu*. I koji i sada, odnekud, verovatno posmatra Mikloša Radnotija, i vidi ga kako 9. novembra 1944. godine na zaprežnim kolima stiže u Abdu, tačnije na nasip pored reke Rabe; uveren je, kao i tokom nekoliko prethodnih dana, da je to poslednji dan njegovog života – no ovog puta je u pravu; vidi ga kako pogledom samrtnika čežljivo posmatra prozore obližnje krčme: tamo iza njih je život, u koji on nikad više neće kročiti; vidi ga kako, krvav i u ranama, kopa sopstveni grob; dok kopa, načas podiže glavu i pogled mu se susreće sa saosećajnim pogledom Ilonke Kugler; očajna od želje da mu pomogne i potpune nemoći da bilo šta učini, ta će ga žena ugledati nešto kasnije, kako leži na rubu nasipa, dok čeka red za pogubljenje – i piše, zapisuje nešto u nekakvu malenu beležnicu...

Mnogo godina kasnije, Ilonka Kugler će se prisetiti tog dana, i sažeti ga u jednu sliku: „Neko je pisao, ležeći okrenut ka državnom putu”. Taj neko, imenom Mikloš Radnoti, ostavio nam je *Borsku beležnicu* kao monumentalan i potresan dokaz da rukopisi ne gore, da ih nije moguće sahraniti u zajedničkoj grobnici, i da je pesnička reč neuništiva i u vremenima stradanja.

BELEŠKA O IZDANJU

Ovo izdanje pripremljeno je na osnovu Radnotijeve *Borske beležnice* objavljivane u izdanjima: *Strmom stazom*, Forum, Novi Sad 1961; *Borska beležnica*, Narodna biblioteka Bor, Bor 1979; Tolnai Gabor, *Zadnja deonica „Strme staze”*, Bor 1984; digitalizovanog originalnog rukopisa, koji se čuva u Legatu Mikloša Radnotija u Biblioteci Mađarske akademije nauka (<http://radnoti.mtak.hu/hu/04-01.htm>).

Prilog Aleksandra Zografa *O Borskoj beležnici*, pripreman za ovo izdanje, objavljivan je tokom decembra 2018. u nedeljniku *Vreme* i u katalogu Emanuelea Mašonija *Il Taccuino di Bor*, Accademia d'Ungheria in Roma, 2019. Na koricima je njegovo tipografsko rešenje u kombinaciji sa praznom stranicom iz originalnog notesa „Avala 5”.

Sadržaj

Aleksandar Zograf, O BORSKOJ BELEŽNICI.....	5
Mikloš Radnoti, BORSKA BELEŽNICA.....	21
SEDMA EKLOGA.....	23
PISMO ŽENI.....	25
KOREN.....	27
A LA RECHERCHE.....	29
OSMA EKLOGA.....	31
RAZGLEDNICA.....	34
USILJENI MARŠ.....	35
RAZGLEDNICA 2.....	36
RAZGLEDNICA 3.....	37
RAZGLEDNICA 4.....	38
Zoran Paunović, <i>BORSKA BELEŽNICA</i> MIKLOŠA RADNOTIJA: HRONIKA NAJAVLJENE SMRTI.....	39
BELEŠKA O IZDANJU.....	61

BORSKE BELEŽNICE

Aleksandar Zograf, Mikloš Radnoti, Zoran Paunović

Urednik: Dragan Stojmenović

Izdavač: Narodna biblioteka Bor

Za izdavača: Vesna Tešović

Štampa: TERCIJA, Bor

Tiraž: 500

Nrodna biblioteka Bor

Moše Pijade 19

19210 Bor

<http://www.biblioteka-bor.org.rs>

<http://digitalnizavicaj.org.rs>

Tel. 030 458-120

Bor, 2019.

CIP zapis dostupan je u elektronskom katalogu Narodne biblioteke Srbije

COBISS.SR-ID 274902796

ISBN 978-86-84061-31-9